

Tárgyak a fehér térben...

Egy 32 éves korában elhunyt Sepsiszentgyörgyön élt művész, Bocz Borbála (1955–1988) utolsó – a már biztos halál közelségében megszületett – műveit idézi ez az írás. Egy rövid időszak nagy alkotásait, melyek révén hely illeti őt az ősszmagyar művészet kincses-házában.

Fehér papír, fehér tisztaság. A papírlap alapszíne: a fehér. A csend színe. Ha egy vonalat húzol a fehérbe, történik valami. Megmozdul a fehér, megmozdul a csend.

A tisztaság a lélek sajátossága is lehet. Bocz Borbála csodálatosan őrzi magában ezt a lelki sajátosságot, mely egyben vágy is, s ez művészetének is egyik mozgatóereje. Kifejezni a tisztát, kifejezni a lélek csendjét, amely ellentmond mindenféle hangosnak, az agresszivitás minden formájának. Az agresszivitásnak, mely a kor tulajdonsága is, s mely épp ezt a csendet, ezt a fehér tisztaságot nem akarja és nem is tudja elfogadni.

A művész világa a csend világa. A fehér csendé, mely a fehér tér arcát ölti. És ebbe a csendbe kiált, sikolt bele a „vasvilág rendje”. Ez az összeomlásra ítélt világzaj már a sorozat második, 1982-ben jegyzett darabjában, melyen az a kavargó, majd elhalkuló sikoltás egy kidőlt betonlapból kiszabadult vas „nyelvén” szólal meg. Egy tárgyi elem, mellyel beszélni tud! Mely a kifejezésben, épp e fehér csend ellenében kapja meg jelentését.

„Inkább a tárgyakkal kötöttem kapcsolatot, azokkal alakítottam ki beszélgetést. Azt érzem, hogy mindennek van lelke, ha most azokat nem vesszük észre, akkor is. Éppen elég sok mélységgel bír egy tárgy is, és elég sok mindent meg lehet benne látni, mit diszkréten magába tart, rejt, s talán elég nehéz, hogy az ember észrevegye. Az benne lakozik abban a tárgyban, és nem csak egy száraz valami, lélektelen dolog. Most ezzel foglalkozom, hogy a tárgyakba lelket rakok...” (Borika).¹

GAZDA JÓZSEF (1936) művészeti író, szociográfus.

1 Halála előtt egy hónapnyival történt beszélgetésünk anyagából.

A lélek ott van abban a meghajló vas vonalvezetésében, világba való belevitálásában, ott a boruló vasvilág rendjében. Ott a grafitceruza tapogatózásában, ott a művészi kéz teremtő erejében, megjelenítő erejében. A rajzokon nincs semmi keresgélés, a lélek rezdül minden körültapogatott felületből.

A nyomatok korszaka véget ért.

„Most inkább rajzzal foglalkozom. Csak ceruza és a fehér papír. Kezdetben fotóval kombinálva, rajzot, színt és tust is használtam, vegyes technikákat. És ez még tartana, csak most egy sorozatot készítek magamnak, amit szeretnék, hogy egységes legyen, ezért használom a ceruzát és a fehér papírt. 5B-s ceruzát használok (Borika).

Bocz Borbála körül leszűkült a világ, utolsó fél évtizedében nagyjából „házhoz kötött”, s az élettér, a leszűkült környezet művészetének is tere lesz.

„Azt hiszem, hogy megváltoztam. Másképp dolgozom, mint abban az időben, más utat kerestem magamnak. Nem foglalkozom emberábrázolással, azt kerülöm, valahogy hozzáférhetetlennek tartom., nem az én világom” (Borika).

Ez az ő kényszerűen, de szelíd alázattal elfogadott világa. A művészetnek mi is a célja? A kifejezés! És Bocz Borbála kifejez, ki tud fejezni a tárgyakkal! Lehalkítja vagy felhangosítja őket. Belevoníttatja vagy belerezdíti abba a fehér csendbe!

Utolsó három évének rajzait a fehér uralja. A nem történik semmi vagy alig történik valami fehérsége. Csend, melyben alig rezdülnek, alig mozdulnak a dolgok. S mégis: ezekben a rezdülésekben, ezekben a „történekekben” – melyek valójában bennünk történnek –, ezekben mozdul a kor, mozdul a világ. A művész is beletartozik a világba, kivonni magát a korból nem tudja senki, így a csendben, ebben a fehérben ott van a Világ Arca. Néha mint tiltakozás, máskor mint értelmezés.

Ez az összezsugorodott élettér: az otthon, a kedves karosszék, melyben megpihenhet, a fehér a térben és a fehér a tárgyi világban, a vállfáról lelógó blúz fehérsége, a lepedő, a testre boruló vagy maga mögött testet sejtető lepel fehérsége, a csend mozdulása nyújtják a „témát”, és az ő gazdag lelke kapcsolja hozzájuk az érzést, a gondolatot. Mert ő tudja a „törvényt”, gondolat nélkül nincs művészet. És nincs kultúra, semmi.

„A körülöttem levő benti tárgyakkal próbáltam most kiindulni, amik engem körülvettek, minimális területről gyűjteni az anyagot. Ott vannak mellettem, s azok nekem mind sokat mondanak, sokat fejeznek ki, s még rejtegethetnek dolgokat. Túl messze nem megyek, túl bonyodalmas lenne keresnem a tárgyakat. Minél egyszerűbben és legközelebbi tárgyakat próbáltam megragadni magamnak. Én érzek mindegyik iránt valamit. Emlékeztetnek, viszonyulnak hozzám. Körülvesznek, és én az ő környezetükben érzem jól magam. Azok a tárgyak, melyek beburkolnak, s talán az életemet elősegítik. Körülvesznek, és úgy érzem, hogy részek belőlem. Lelkileg is” (Borika).

A szenvedés is nemesít! Alig van szentebb, lényünket betöltőbb érzés a fájdalomnál, melynek része vagy „tartalma” lehet a másért való fájdalom is.

A nyolcvanas években, az utolsó, csonka évtizedében bőségesen kijutott a megtörtetett testű alkotónak a fájdalomból. A szeretett lény elvesztése miatti fájdalom ugyanúgy lelke részévé vált, mint a kor minden-minden fájdalma és – mint megnevesítő erő – a test fájdalma is. A test fájdalmi, melyeken felül kellett emelkednie, hogy alkotni tudjon, s hogy ki tudja mondani az Egész Világ fájdalmát! S ebben a kimondásban találta meg pusztuló léte értelmét, tartalmát.

Mert te eltűnsz „mint erdőben a vadnyom”, eltűnsz megtörtetett testeddel, arcoddal, beteg csontjaiddal, de a mű megmard, ott, a fehér lapon, a „fehér térben”, lebegve, a vonalak rezdüléseiben, melyek megőriznek téged. Megőrzik lelked szépségeit, gazdagságait.

„Az a Fehér tér egy lelkileg nagyon tiszta emberre utal. Borika is egy nagyon szép egyéniség volt, s olyan nemesen s olyan alázattal viselte az ő fizikai nehézségeit, fájdalmait, melyekbe ő belejutott. Nagyon sokat szenvedett fizikailag és lelkileg is. Ő egy életen át szenvedett azért, hogy ő gyengébbnek született, s volt egy testi fogyatékosága is. Ezért nagyon szenvedett. A testi és lelki szenvedés együtt járt, a kettő egy csodálatos művészetben tudott kivetítődni. Ezek a munkák annak a visszatükröződései (JOI).²

Ott, a saját világában, a saját tárgyai között született meg a gondolat. A tárgy látványa szülte, ihlette a gondolatot. Másként fogalmazva: a tárgyak eszközével fejezte ki a gondolatot. Adyt parafrázálva: „Én voltam az úr, a tárgy csak cifra szolgál!” Kellettek az alkotás „kivitelezéséhez” is. Látnia kellett, érintenie, tapogatnia, kézbe kellett vennie, hogy még közelebb érezze magához őket, beszélgethesen velük. Megszólaltathassa őket! Úgy, hogy még a rájuk eső fény és az általuk vetett árnyék is szerepet kapjon, kaphasson. Szinte naturális pontossággal dolgozott, a tárgyak megjelenítése oly tökéletes, mintha fényképezte volna őket. Ceruzájával „fényképezett”, árnyalt, érezte anyagiságukat, puhaságukat vagy keménységüket, de a lelküket is. Egyszerre mondta őket is, és azt is, amit általuk mondott el. Ám ceruzáját elsősorban mégsem a mit, hanem a miért mozgatta. A kifejezés kényszere és megszállottsága. Kiléptette önmagukból kedvenceit, a spárgát, kötelet, a szögesdrótot, a követ, a göröngyöt, az üveget vagy a belenőtt, belefulladt, létében, önmegvalósulásában korlátozott uborkát, a vállfárol lelógó blúzt, a meglebegtetett vagy egy rúdra felcsavart, lelógó végű selyemkendőt. A fehéret a fehérben! Jelentéssel ruházta fel a tárgyakat ugyanúgy, mint a kompozíciók egészét. A hűségnek, az ábrázolás, megjelenítés tökéletességének mindmind a kifejezést kellett szolgáltatnia. A résznek is az Egésznek. És ennek az egésznek része volt a legvékonyabb, alig sejlő vonal vagy a fehérből alig előbukkanó halványszürke folt, esetleg egy odalopott szín, bár ez egyre ritkábban, mert különösen az utolsó darabokban már csak a grafitceruzával elérhető szürke-fekete árnyalatok gazdag skálájára szorítkozott. Mindent el tudott mondani velük! A lebegést, a lét és nemlét összetalálkozását, de el a kiszolgáltatottságot is.

2 Jakabos Olsevszky Imola brassói keramikus, Bocz Borbála utolsó hónapjai egyik őt akkor gyakran meglátogató tanúja.

Minél jobban fogyott a testi ereje, lelkében annál erősebb volt. Minél halkabban szólalt meg, annál hangosabb volt. Mert nemcsak az elfojtottat, de az elfojthatatlant is kimondta. S amikor alig sejtett, alig mozdult meg a felület, olyankor is beszélt és fel-felizzott! Jajgatott vagy épp a halkságából áradt a hang, a tisztaság ereje! A vád! Vagy a tiltakozás sikolya. És beszélt a háttérárnyalásokkal, a folt vagy vonal minőségével, rezdülékenységével vagy keménységével. Ahol a papírt megérintette, megszólalt az odatett pont vagy vonal, folt, árnyalat, elkezdte mondani a kort és a korban a szenvedő ember lelkét. Az ő elmúlásán messze túlmutató élet, Lét reménységét. A Jó győzelmének a reménységét.

Ebben a még „jelenlevésben” születtek az utolsó nagy korszak alkotásai. Mintegy 18 mű, abból 15 a fekete-fehér nyelven megalkotott rajz három év alatt. Már rézbe karcolni, nyomtatokat készíteni nagyobb fizikai megterhelés lett volna, így maradt hát a fehér lap s a ceruza. Ott szinte a mindenség peremén állhatott. Így történhetett meg eme utolsó három év alatt az életmű megkoronázása. Rajzok a 70×100cm-es fehér lapokon, melyeknek egyetlen eszköze az 5B-s ceruza volt.

*

Tárgyak a fehér térben. Ez minden rajz témája...

*

Az 1986-os év első lapján – *A fehér térben III.* – átszakított, áttört a fehér lap, s alóla kísért a félelem. Alóla kandikál elő az „eszköz”, vagy nevezhetjük úgy is: szimbólum.

A megjelenítés, a behasadt papír rajzi megjelenítése tökéletes. Szabálytalan formát ad, szakadozott rész, mely bár majdnem véletlenszerűen „sikerült”, mégis „szerkezetessé” alakul a kéz csodatevő ereje révén, váltakozik rajta az átlósság és ellenátlósság, a ferde és a vízszintes felé hajló. A kötél áthullámzik, átkomorlik, szinte fenyegetően tekint át azon a rögtönzött megteremtett, kihasított részen, melynek pereme az ábrázolás remeklése. Érzed a fehér lap törékeny vékonyságát, mely mögül fenyeget a szürke! Fent: fehér csend, melyről csak sejlenek a grafit-ceruzával jelzett apró gyűrődések, a finom, alig észrevehető mozgás, mely ugyanúgy lefele, befele, a „másik térre” utal, ahonnan előtör a fenyegetés hullámzó történése...

Aztán az újabb fenyegetés (*Fehér térben IV.*). Az előlopakodott „veszély” már itt van, teljes egészében megmutatja önmagát. Ott van alátámasztva, láncon tartva vagy láncsal kiegészítve, felmutatva a piramidálisan megszerkesztett kompozíción. A támasztó-tartó oszlop szinte settenkedően mutatja magát, a felcsavart kötél kiszélesedik, felfele hullámzik-gyűrűzik, mutat azzal is, ahogy a legfelső szál kilép a gyűrűzésből, s felfele tör, felfele „sandít”. S innen mutat felfele a lánc meredek háromszöge, mely lent is gyűrűkkel kötődött, s ott fent, a kompozíció felső harmadánál átbújva a karikán szélese nyíló kampójával, felmegy egy száiba, s kúszik fel, fel, ki a képből, a végtelent éreztetve... A három

„tárgy”, háromféle anyag – az oszlop fája, a kötél érdes keménysége és a lánc vashidegsége egymást erősíti fel, s kiált bele a hátulról elősejlő feketeségbe. A zsarnokság minden erővel támad, mondja, súgja, kiáltja a három összecsendülő, egymás „tartalmát” erősítő anyag. Határozottan besatírozott alap az ábrázolásért. A zsarnokság piramisának is lehetne elkeresztelni a felfele csúcsosodó formát, kompozíciót.

A *Fehér térben VI.* az életmű egyik legnagyobb alkotása. Monumentális szépséggel felel rajta a gyöngéd a durvával, a halk, a visszafogott, törékeny a harsánnyal, hangossal, az emberi az emberségestől, emberi mivoltodtól való megfosztottsággal. A „téma” egy fehér lepelbe bebugyolált s a bebugyoláltság alól csak sejlő, sejthető törékeny-védtelen női test vagy inkább torzó... Csodálatos, ahogy egy képbe sűríti, egymásnak felelteti a durvát és a törékenyet, a konkrétat és a csak sejthetőt, a Megtöretett Szépséget, Gyöngédséget és az erőszak előtolakodó, kiabáló, hangosra felfokozott jelét. A kort, a világtörténelem egyik legembertelenebb társadalmát, melyben a jóságnak, a szerénységnek, a sebezhető, mindig kiszolgáltatott Embernek élnie kellett! A világban ott van a Jóság mellett a Durvaság. Ott van a Fosztó Erő. Ott az érzéketlen, gátlástalan gonoszság láncok, bilincsek vagy az ugyancsak vászonba bugyolált gyűrődő szépség köré csavarodó gyilkos szögesdrót sebző vaskarmok ellentéte formájában, és ott van a rejtett arc, a lobogó haj, ott vannak a hatalmassá növekedett rémült szemek, ott van e szörnyűségeknek kiszolgáltatott ember! És ott van, ott sejlik a szeretet is, a kötélbe csavartatott szépségre ráboruló árny sejlése, mintha ölelő kar is nyúlna felé, veszne bele a semmibe. De nem találkozik, nem kapcsolódik egybe a két vég, s így nincs befejezettség, megdermed a csend, és talán van még remény...

Belebeszélés? Nem! A művészet megfoghatatlanság is. Az élet valójában szép, a fájdalom nemesít. Ritkán van, hogy képzőművészeti alkotás láttán már-már katarzist érzel. Ám itt az történik. Bocz Borbála kifejezi a fájdalom túlíságot is, a tragikus megtisztulást is. És az elszabadult kötélvég reménységét is.

*

1987 tavaszán újabb szerencsétlenség éri, eltörik csuklóban a bal karja. Már maga a munka megalkotása, a művészi gondolat kivitelezése vagy az azért folytatott erőfeszítése heroikussá vált.

„Volt két karosszéke, azokban üldögélt, amikor rajzolt, a másikon meg megmehpiment. Mikor nagyon elfáradt, a karja is nehéz volt, állni is kellett, hogy rajzolni tudjon, pihent egyet, ment a másik székhez. Nehezen tudott mozogni. A ceruzája ha leesett, az is probléma volt, hogy felvegye. És kitalálta, volt egy olyan cipője, amelyiknek a talpa elvált. Azt mondta neki, hogy háp-cipő. És azt húzta fel a lábára, s azzal megtanulta felvenni a földről a ceruzát. Akkor kellett volna a másik keze megnyomni a papírt, amikor rajzolt. Volt egy kis rézmozsár, azt rátette, mintha a kezét tette volna oda, s azzal megnyomta. Tényleg olyan

találékony volt. Panaszkodni soha nem panaszkodott, ő alkalmazkodott a helyzethez” (Testvére).³

Ahogy szűkült a mozgástere, a világ is beszűkült körülötte. És főleg tudatilag számot kellett vetnie azzal is, hogy fogy „az ő ideje”. Így munkatempója nemhogy lassult volna, inkább gyorsult.

Fészek... Vagy pontosítva: Fészek I. Az otthon fészke, melybe menekül a szenvedő. Vagy melybe vissza-visszatér. A két csergével letakart karosszék, ahová le lehet ülni, amelyben meg lehet pihenni. És amely az övé, az ő menedékhelye. Anyagszerű ábrázolás, a cserge bolyha, bolyhossága hívó, váró, téged akarlak, téged várlak intéseivel. S az árnyék, benn, a fotel öble, annak komor hullámváza.

„Takaró, amin nyomot hagynak. És az a nyom annyira beleivódik, hogy talán beszél is, el tudná mondani, hogy mi zajlott le rajta. És ki ült ott. Nagyon sok mindent magában rejt, tanúja lehetett dolgoknak (Borika).

Igen, dolgoknak, történeseknek volt tanúja, a csendes elmúlásnak volt a tanúja. És ott van a képben, rajzban, a megjelenés gyöngédségében, hogy az a Csend helye, és az elmúlásnak a helye.

„S milyen döbbenetes leleménye a művésznek. Hogy munkáin a testet, lelkünk romlandó burkát többnyire a kellékek helyettesítik. A tárgyak antropomorf alakzatai drapériák, vállfa, pulóver, csergével letakart szék. Tárgyak kínozzák a tárgyakat, kötélgubanc, a felhasadó papírt, sugallja a művész, anyag kínozza az anyagot, s ebből a kínozásból nincsen kiút, csak ha eloldozzuk magunkat az anyagtól. Kötöttségeinket legyűzni vagy szétfeszíteni nem tudjuk, el kell hát jutnunk oda, hogy kívülről szemléljük őket. Meg kell valósítanunk a lélek szabadságát, a szellem boldogságát a boldogtalan kellékek között. Fel kell jutnunk ezt a szellemet a felső világra, még akkor is, ha szétmarcangolt testünkkel hizlaljuk a ragadozó madarat. Az itt látható sorozatok, *A fehér térben*, a *Fészek*, a *Lebegés*, ezt a felszabadulást mutatják, a szenvedő ember diadalát önnön szenvedésén. A tárgyak sorsa, a test sorsa beteljesül: magukra hagyottan dideregünk, a kellékek és szörnyű hiány világít a szemünkbe mindegyik rajzról. A szellem megválnak drótjaitól, dúcaitól, esendő vázától, és megtagadja a pusztuló anyagot, hogy el ne pusztuljon ő is vele együtt. Nézzük meg figyelmesen” (Markó, 1988).⁴

Az örvénnyel ismét „kilép önmagából”, s a korról vall, akárcsak az előző év minden munkájával. Kétirányú az örvénylés, a kavargó ritmus. Rejtőzködő-menekülő és rátelepedő a menekülőre, s azt uralva támadó. Két anyag, két „tárgy” ellenmozgásával és ellenritmusával, egymásnak szembefeszülésével mondja el a gyenge és erős, a kiszolgáltatott és a dölyfösen-göggösen zsarnokoskodva uralkodó, a veszélyeztetett és a veszélyeztető, a meghúzó és az erőszakos ellentétét. A két anyag – micsoda párosítás – a göngyölegbe csavart, kivasalt tiszta vászon és a szögcsdrót – szembefeszül egymással. A fehér vászon – ő a halk,

3 Bocz Judit, pszichológus

4 Markó Bélának az akkori Marosvásárhelyi lapban, a *Vörös Zászló*ban megjelent írásából (1989).

a csendes, az összelapult és mégis védtelen és sebezhető „áldozat” – és a feketén rágyűrűző, azt valósággal behálózó szögesdrót, ő a durva, erőszakos, beletépő, hangosan támadó. Itt is és ott is kitörnek még saját örvényléséből, körritmusából is a szögei, jelezve, hogy az Erő kifele is támad! Aztán kilép saját kavargó ritmusából egy szál, s elindul felfelé... Fel, a Fehér térbe, hogy ott erejét veszítse, s könyörgő, szinte fohászkodó égfele-sóhajával „mondja”: Gyenge vagyok, Uram! Ennek a felfele kapaszkodó-hajló-sóhajtó szálnak a ritmusa mintha ellenjelentést hordozna tárgyi mivoltának az alapjelentésével. Szűrő tüskéi sem szúrnak már, mintha rejtőzködően húzódnának meg azok is! Gyönyörűen hajló vonalvezetése semmiképp nem az agresszivitást erősíti fel, inkább az Erő gyengeségét vagy kifulladását jelzi, s ezzel reményt is ad, reményt is sugall! Amiként azzal is a Hitet „mondja”, hogy a kompozíció alsó részén a „gyenge”, a védtelen is kiszabadul, „kilép” az önmaga veszélyeztetettségéből, kilopakodik az erőszak karmai közül, hiába mindkét oldalról annak erőszakos fenyegetése, s „elindul” valamerre. Ki, a „fehérség” szabadságába.

*

Szinte megfoghatatlan szépségeket fejez ki tárgyaival, melyek – hadd ismételjük itt meg szavait – „mind rejtegetnek valamit”. Mert: „részek belőlem”. És mert: „talán az életemet is elősegítik!”. Sokszor felteszi az ember a kérdést: Vajon jó ez, felhangosítani, szavakká alakítani ama vonalak, foltok „üzenetét”? Úgy érzem, hogy Bocz Borbála vágya szerint cselekszem, amikor szóban is elmondott üzenetét: „ott van mellettem, és az nekem mind sokat mond és fejez ki”, ezeket próbálom meg felhangosítani. Csak így közelíthetünk a zseniális művészhez, aki tárgyaival, foltjaival és vonalaival beszél a korról. A lét pereméről küldi üzenetét. Olyan szinten erővel, bátorsággal teremti meg lapjain a tárgyak „metamorfózisát”, amilyenben abban a „jelenben” csak a kevesek, a kiválasztottak tudtak, mertek megszólalni. Merték járni saját, a kor lényegét is kifejező, a szögesdrótok tüskéivel is szembefeszülő kötélrancukat.

Nem fogadható el a XX. századi „tisztá művészet” vagy „epikamentes művészet” annyiszor proklamált, kinyilvánított gondolata. Az elv létezik ma is, de valójában a művészet lényegét tagadja. A művészet akkor művészet, ha meg tud szólalni bennünk. Ha kimondja az isteni csodát, a Lét csodáját. Az ember, az „istenteremtő csodaszellem” a művészet nyelvén alkotja meg a maga istenét, és a művészet nyelvén könyörög Istenhez. A kor megszólaltatása nélkül sincs művészet. Mert a művészet az örök harc eszköze is, a jóért való harc, a Rossz elleni örök harc eszköze, tehát kötelessége is az elemzőnek, hogy értelmezzen, magyarázzon. Más kérdés az, hogy Bocz Borbála művészetében annyi a rejtély, oly mérhetetlenek a mélységei, hogy minden „megszólaltatás” csak kísérlet a mélységek megfjtására.

*

Az 1988-as év három hónapot adott Bocz Borbálának a munkára. Három hónapot, összesen 12 hetet. És ez a 12 hét 6 remekművet hozott. Ott, a lét-nem-lét peremén, ott sem, akkor sem adta fel. Babbitssal mondhatta volna: „A mindenséget vágyom versbe venni!” Az egyetemességet bevenni az én vizuális verseimbe, költeményeimbe. Mert költő is Bocz Borbála, a ceruzájával, a foltjainval és vonalaival költ a Fehér Térben, a tisztaság terén. Költészete egyszerre tudatos és intuitív. Tudja, hogy mit akar, de ihletett állapotban nem is ő vezeti a ceruzáját, hanem a ceruza őt.

„Elmentem, lefeküdtem, megmondtam: Feküdj le! De hát nem feküdt le, dolgozott tovább. Azt mondta nekem: Majd! Másnap ahogy megláttam: Hát mikor tudtad azt a sok vonalat kirajzolni? Azt mondja: volt időm, nem aludtam. Nem aludt, hanem dolgozott! Éjjel-nappal dolgozott. Egyik munka megvolt, s akkor vette le a rámáról. S húztuk ki a másik papírt” (édesanyja).

Így érkezik el a *Fészek II.*-ig.

A futuriasták tűzték ki célul: a mozgás ábrázolását. Aztán kísérletezett vele az op art, a kinetikus művészet s más irányzatok is. Bocz Borbála itt – legmeszebb menve – a szimbolizmus eszköztárával él. A rajz sok ezer éves kifejezőképességével, erejével. Itt is a fotel, annak öle, s benne egy női test... Látod a térd hajlatát, a „lágy meleg ölet”, amint áthajlik a felső testbe, még a vállakat is látod, még a visszanyúló karokat is sejted, mert a rajz azt is láttatja, amit nem látsz, mintha segélykérőn nyúlnának vissza, kapaszkodnának valahová, az életbe, a semmibe. És maga a fotel megy át az antropomorfizmuson, válik női testté, lényé, mely mozdul, érzed a melegét is az őt borító lepel, a csodálatosan megjelenített hullámzó gyűrődések alatt. Ez a hullámozás is beszél, szinte előkészíti, hogy megtörténhessék az eltűnés. Az elillanás. A köddé levés. Érdekes a felső test megjelenítése. Az már nem is a fotel, az felső test, anatómiája van, de el van vágva, le van zárva szinte természetellenesen. Mintha egy másfajta lepel, elvágott, már nem emberi tolulna szembe vele. Oldódik a szerves lény, a test mintha metszve volna! A vállakra blúz borul, látni a körvonalát, a hajlását a nyaknál, aztán ott rajta egy papírgöngyöleg. Ez a göngyöleg is kettős „arcot” ölt. Azt is jelenti: A játék, a papírral való küzdelem véget ért! Nincsen többé! Lezárattatott! Össze van gyúrva, göngyölítve, sűrűn át is van kötözve ama papír. (A „modell” is ez volt: átkötözött papírlabda, labdává gyúrt papír göngyölege.) De az a göngyöleg is átmegy az „emberré válási” folyamaton, fejjé is válik, oldalnézetből látható fejjé, a homlokra hajtincs (is) lóg, megérinti a behunyt szemet. Még a törődöttség is látszik az arcon, fáradt, megviselt, beteg arc. S mint fej: ráhajlik az épp elillanó test bal karjára, annak szürkéjére, mely már nem is kar, elvágott, elszelt forma, melyhez hozzáhajlik a kendőbe burkolt, kendővel becsavart fej. Nézed a képet, és látatlanul látod a következő pillanatot, melyben elillan onnan a test, már nincs ott a test, mikor a fotel már csak fotel, mikor elszállt onnan a fájdalom, meg fog enyhülni az arc, és jön a vég. A teljes vég, az utolsó, a vissza nem fordítható pillanat.

Bocz Borbála utolsó munkája ez. Ami még benne maradt, azt elvitte magával.